

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN

A LÍRIKUS ZRÍNYI

--- VII. fejezet ---

1. *A Feszület-himnusz* [...] 2. „*Véghez vittem immár nagyhirű munkámat...*”

Lektorálta
KLANICZAY TIBOR
PÁNDI PÁL

© Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985
ISBN 963 15 3104 x

VII. A KÓDEX ÉS A KÖTET LÍRAI UTÓHANGJA: A „FESZÜLETRE” ÉS A „PERORATIO”

A *Feszületre* és a *Peroratio* kódex-, illetve kötetkompozícióban belüli szerepcseréje - amiről a Petrarca-kötetek kapcsán volt szó - Zrínyi költői karakteréből természetesen következik. De Zrínyi már abban eltér a régi magyar költőmodelltől, hogy mindössze egyetlen istenes éneke van. Gondoljunk csak Balassira vagy Rimayra, vagy arra az összképre, ami a Zrínyi-könyvtár *Istenes énekek*-kötetéből (Balassiról és Rimayról is) kibontakozik.

Tervezett Balassi-kiadásának előszavából kitetszően Rimay a mester verseit úgy akarta csoportosítani, hogy „Az első részében Istenhez tött keresztyén buzgó könyörgéssé vadnak helyezettve”.¹ Horváth Iván a ciklusok szerint megkomponált eszményi Balassi-kiadás beosztását rekonstruálva arra mutat rá, hogy „Rimay hagyományát követve” a kötet élére Balassi három Szentháromság-himnusza, a *Hymni tres ad Sacrosanctum Trinitatem* helyezendő.² Ezt követte volna a többi istenes vers. Zrínyinek a korábbi magyar költői hagyományhoz mért merész újítása nem is igazán az, hogy a *Syrena*-kötet a *Peroratio*-val zárul, hanem, hogy a *Syrena*-kódexet a *Feszületre* írt himnusszal zárta. Éppen fordítottja ez Rimay tervezett eljárásának. Az istenes vers hagyományos kompozíciós helyét Zrínyi olasz költői példák hatására merhette éppen ellenkező póluson kijelölni. Marino *Rime - Lira* kötetének minden részében megfigyelhető, hogy vallásos verseit külön csoportban, s mindig a kötet végén helyezi el, az egyéb versekkel együtt. *Rime*, I. rész (1602): „Amorose, Marittime, Boscherecce, Heroiche, Lugubri, Morali, *Sacre et Varié*”; II. rész (1602): „Madriali et Canzoni”; *La lira*, III. rész (1614): „Amori, Lodi, Lagrime, *Divotioni et Capricci*”. A „Madriali et Canzoni” címlapja a felosztásról nem mond semmit, de a kötetben belül az istenes madrigálok is külön csoportba rendeződnek. Vallásos verseit Marino azzal is elkülöníti, hogy sokszor latin címekkel látja el őket. Marinónak természetesen Krisztushoz forduló versei is vannak (III. rész: *Christo smarrito; Il sudore del sangue; La corona delle spine*), de ezek Zrínyire nem hatottak. [END-p222]

1. A FESZÜLET-HIMNUSZ

Amikor Zrínyi Krisztushoz intézett himnusza, a *Feszületre* a *Syrena*-kódex záródarabjaként első kompozíciós helyére került, a költő (a *Peroratio* és az eposz XIV-XV. énekéhez járuló 1-1 strófa híján) befejezte addig írt verseinek elrendezését. A *Feszületre* tehát akkor is lezáró érvénnyel bírna, ha Zrínyi nem tekintene vissza benne addig írt verseire (1-2):

Sírtál már eleget lám Ariannáért,
Fogyattad könyvedet csak egy violáért,
Csak meg nem változtál, mint Biblis, semmiért,
Édes Musám, füért s rothadó eszközért.

Hidd ki most magadbul könyvedet nagy okért,
Árassz cataractát szemedbül méltóért;
Azért, ki körösztfán függött büneidért...

Az *Arianna sirásá*-ra és a *Viola*-idillekre való célzás nyilvánvaló, s még talán az is szándékos,

hogyan az Arianna-vers kerül előre: komolysága közelebb áll a himnusz emelkedettségéhez. De van-e külön jelentése a Byblis említő sornak? A szokványos Byblis-példa a *II. Idilium*-ban és az Orpheus-kompozícióban is előfordul, nem lehet csak egy vershez kötni. Úgy értelmezem: hiábavaló volt a metamorfózis is („Csak *meg nem változtál...*”); a szerelem dicsérete, a szerelméért folytatott küzdelem sem adott megnyugvást. A „Csak meg nem változtál” a következő sor állítmánya is: „Édes Musám füért *s rothadó eszközért.*” Harmos Sándor század eleji magyarázata ezt a kifejezést úgy magyarázza, hogy „egyszerű átdolgozás” valahonnan, mert elképzelhető-e, „hogyan illet az ember a menyasszonyáról írjon? Lehet, a középkorban egy Szent Elek, de a Zrínyiász költője semmi esetre”.³ A „rothadó eszköz”-nek sem Szent Elekhez, sem Zrínyi menyasszonyához nincs köze, hiszen az a babért, a pálmát jelenti. Íme, a bizonyító eposzi helyek (I. 3): „Musa! te ki nem *rothadó laurusbul / Viseled koszorudat...*”; (XV. 103): „Esmérem, esmérem az Isten angyalát, / *Rothatatlan ágbul tart nekünk koronát*”. A *Feszületre* negyedik sorában a fű a rothadó eszköz szinonimája, a sor tehát úgy értendő: az a babér, amit szerelmi verseimmel arattam, „rothadó”. Még pontosabban: az „Édes Musa”, a szerelmi költés múzsája által nyújtott *babér-koszorú* porrá lesz. (Hogyan az „Édes Musa” a szerelmi költészetre vonatkozik, azt az eposz első sorai igazolják: „Én az ki azelőtt ifjú elmével / Játszottam szerelemnek *édes* versével”.) Az el- [END-p223] rothadó babért és az égi csillagkoronát Zrínyi már a *Szigeti veszedelem* élén szembeállítja (I. 3):

Musa! te ki nem *rothadó zöld laurusbul*
Viseled koszorudat, sem gyöngye ágbul;
Hanem fényes mennyei szent csillagokbul,
Van kötve *koronád* holdbol és szép napbul...

Az örökzöld babér is „rothadó”, csak a „rothatatlan ág”, az égi korona örök - teszi még világosabbá a költő az eposz XV. énekében, kétféle korona között is különbséget téve. A koszorúnak nevezett koronát Gábriel arkangyal hozza a pálmaággal együtt; ezek a földi jutalomjelek (40-41): „Az másik kezében egy szép pálmaágot / *Koszorúval* együtt magassan föltartott. / ... Ihon ez Istennek az ő *koronája!*” (Ezt a koszorút tartja a feszület előtt imádkozó Zrínyi feje fölé az angyal a szigetvári hős apoteózisát ábrázoló XVII. századi táblaképen - amiről lesz szó még alább.) „Ezt küldi tenéked az hadverő Isten” - mondja Gábriel a koszorú-koronáról, majd kilátásba helyezi, mi várja a hőst az égben (42):

De mást készítettett, az ki lesz fejedem,
Fényes csillagokbul kötve lesz örökkén,
Fogod azt hordozni az magas egekben.

Ugyanerre céloz a XV. ének vége felé (103): „Esmérem, esmérem az Isten angyalát, / *Rothatatlan ágbul tart nekünk koronát*”

„Hidd ki most magadból könyvedet nagy okért,... / Azért, ki körösztfán függött büneidért” - állítja szembe Zrínyi az első versszakban jellemzett szerelmi költészetét és a Feszület Krisztusához intézett himnuszt. Érzelmeit tehát új szférába transzponálja: a Viola-idillek és az *Arianna sirása* az *amor profanus* vallomásai voltak, a *Feszületre* az *amor sanctus* himnusza.

A fordulat erőteljes, erre vall a Feszület-himnusznak már az intonációban tükröződő nyelvi-stilisztikai formulázása is. Ha végigtekintünk Zrínyi lírai költészetén, versei legjellemzőbb sajátosságaként tűnik fel, hogy indításuk (s többnyire végigvitelük is) mindig egyes szám első személyes. A bevezető szituáció-rajz híján az *I. Idilium* egyetlen monológ, a *II. Idilium* végig az; az olasz madrigál, az *Arianna sirása*, a *Fantasia poetica*, *A vadász és Echo*, az *Euridicét így siratta Orpheus*, az *Elegia* személyes panaszokkal indul; első személyben szólal meg Zrínyi a *Peroratio*-ban is, az epigrammák hősei ugyancsak maguk tekintenek vissza életútjukra, *Az idő és hírnév*

epigrammái közül a két utolsó szintén személyes vallomás. És még az eposz is így kezdődik: „Én az ki az- [END-p224] előtt...” Kivétel az *Assai ben balla...* és *Az idő szárnyon jár...*, mert ezek az epigramma-szentenciák általános etikai-filozófiai elveket fogalmaznak meg.

És kivétel a *Feszületre*, amelyet intonációja és más jellegzetességei alapján az úgynevezett „önmegszólító” verstípushoz sorolhatunk. Az önmegszólító vers jellemzőit és néhány történeti példáját Németh G. Béla elemezte magisztrális tanulmányában; általános érvényű megállapításai jórészt Zrínyi Feszület-himnuszára is kiterjeszthetők. Németh „a verstípus alapvető tulajdonságait” keresve elsősorban azt kérdezi: „ki a megszólító, s ki a megszólított?” a versben, és úgy válaszol rá: „Kétségtelenül mind a kettő a költő.”⁴ A megszólító a Feszület-himnuszban is a költő, de önmaga-e a megszólított is, s nem inkább az első versszak 4. sorába ékelt „Édes Musám”? A múzsa invokálása az eposzíró Zrínyinél igazán természetes, de szinte mint múzsáét, úgy kéri Apolló segítségét is az Orpheus-kompozíció első soraiban: „Nyisd meg én torkomat keserves sirásra, / Apollo, mert im jutottam árvaságra”. A *Feszületre* invokációjának állításai kétségkívül érthetők az „Édes Musá”-ra is, de itt nem a hozzá fordulás indulata erős, az „Édes Musa” magát a szerelmi költészetet jelenti. Nem a múzsa sír, hanem maga a költő, legfeljebb a múzsa segítségével. Az a két sor, hogy „Hidd ki most magadbul könyvedet nagy okért, / Árassz cataractát szemedbül méltóért”, már semmiképpen nem a múzsára vonatkozik; itt a megszólított feltétlenül a költő, aki a 3. versszakban majd Krisztust szólítja meg.⁵ A *Feszületre* indító alaphelyzetében eszerint az önmegszólító verstípus meghatározó jellege jut érvényre: a megszólított és a megszólító maga a költő. Németh G. Béla kiemeli, hogy az önmegszólító vers „erős, szinte agresszív, kihívó, drámai emfázisú felütéssel kezdődik”; a verstípus „stilisztikai alapformája ugyanis a dialógus. Oly dialógus azonban, amelynek csak egyik felét halljuk. Azt a felét, amelyben az intellektus egy hosszú belső vita lényegét összegezi, tanulságát summázza. A felütés ezért rendszerint erős indulatú, effektusú; in medias res kezd, sőt nemegyszer, a végkonklúzióval indít”.⁶ A Zrínyi-versek erős „felütéseit” már többször említettem. A *Feszületre* „felütése” az *Arianna sirása*-hoz mérhető; ott az univerzumhoz fordulás hatalmas mérete, itt az összefoglalás szándéka, az új ihletforrás feltörése „erős indulatú”. S megfigyelhető a végkonklúzió előre vetítése is. Vessük össze a 2. és az utolsó strófát:

Árassz cataractát szemedbül méltóért;
Azért ki körösztfán függött büneidért,
Az ki Istened volt, megholt váltságodért. [END-p225]

*

Ne legyen heában, hogy fiad ontott vért
Körösztfán miértünk, az mi váltságunkért.

A *Feszületre* a 3. versszaktól kezdve fejlődik egyoldalú dialógussá: a költő kérdez és ő válaszol. Zrínyi versét is „drámai hangoltság, pátosztól átítatott hangnem, emelkedett retorikájú előadásmodor, szentenciózus mondatalkotás” és mindenekelőtt „gondolatiság” jellemzi.⁷ Az is érvényes rá, hogy: „A szókincs legfontosabb jegye az erkölcsi jelleg.” „A szó- és szintagmakincsnek ez az erkölcsi jellege”, „ez az etikus szókincs”⁸ Zrínyinél biblikus-teológikus színezettel párosul; erkölcsi fogalmak esetén a régiségben ez természetes. Íme: nagy ok, méltó, bűn, Isten, váltság, megcsúfol, hitetlenség, vett jók, lator, tolvaj, feszít körösztre, igaz, veszett, vigyáz, vétkek, imádkozik, halálos seb, bajt vív, harcol, győzedelmes, vitézség, nagy istenség, égi hatalom, „az emberi testet magadra fölvetted”, poklok, kegyelem, bizodalom, érdem, törvényközik, fegyverkezik, erő, harag, irgalom, dücsőség, kegyelmez. Ami a „mondat-szervezés”-t illeti, Zrínyi Feszület-himnuszában is „oly függések dominálnak..., melyek az ok- és időhatározói alárendelés

valamely változatát, szövegményét képviselik... A mellérendelés tekintetében pedig, ennek megfelelően, a következtető és magyarázó az uralkodó válfaj”.⁹ Például: „Az emberi testet magadra fölvetted, / Azért hogy hullathasd érettünk véredet. // Azért hogy pokolban, láttad, merültünk volt. / Azért hogy mi lölkünk örökségre megholt” - illetve: „Onnan is mutattad, igaz juhász voltál, / Veszett nyájad után magasrul vigyáztál, / Atyádnak vétkekért sokat imádkoztál, / És elfelejtkezni vétkünről akartál”. Vessünk még pillantást a „Mód, idő, idejűség”¹⁰ jellemzőire (jövő idő, felszólító mód, a létige gyakori használata). Ezekre kevesebb példát hozhatunk, mert a himnusz a „felütés” és a zárás kivételével inkább elégikus hangoltságú. Jellemző, hogy a „hidd ki”, „árassz”, „kegyelmezz meg” a vers elejéről és végéről idézhetők.

Németh G. Béla megállapítása szerint az önmegszólító attitűd „A tudat válságának élményéből fakad, a krízises önszemlélet vívódó gondolatélményében fogan”. A válság számvetéssel párosul: „a költőt azzal a szereppel való szembenézés, számvetés kényszere hajtja, amely eddigi magatartásának foglalata, személyiségének megnyilvánítója, kibontakozásának kerete volt, s amely most kétségessé, illuzórikussá lett”. Az intellektus nem szakad el a személyiségtől, de „a válsággal küzdve, okai után kutatva, mintegy tárgyiasítva, elvonatkoztatva szemléli a személyiséget, mintegy kívülről és felülről”. Az önmegszólítás pillanata azonban nemcsak a szerep tarthatatlanságát sűríti, bizonyossá válik „az új vagy az újjá formált magatartás, szerep lehetősége is. Azaz nem a válság élményének kifejezése a verstípus, hanem a válság legyőzésének akarásáé, le- [END-p226] győzhetésének bizalmáé” - „az emberi lét új átéléséről van szó”¹¹ Mindez - erős megszorításokkal - rá szabható Zrínyi Feszület-himnuszára is. Szerelmi költészete, amely addigi személyiségének „megnyilvánítója” volt, elapadt, a költő számot vetett a hiábavalóság, a „Sirtál már eleget”, a „Csak meg nem változtál” tudatával; „tárgyiasítva, elvonatkoztatva”, önmagát megszólítva kutatja egy új szerep lehetőségét, úgy éli át új módon „az emberi lét”-et, hogy méltóbb tárgyhoz nyúl, a krisztusi megváltást, az Úr kegyelmét énekeli. Ha meggondoljuk, hogy a „Sirtál már eleget” helyzetértelmezése mélyén ott sötétlik a tragédia: Eusebia elvesztése, a gondolatmenet tetszetősen egyértelmű.

A kérdés azonban sokkal bonyolultabb. Az Orpheus-kompozíció és a *Feszületre* tárgyalt kronológiai dilemmáját nem oldottam fel azzal, hogy feltételezem: a Feszület-himnusz élményi háttéréül Eusebia halálát is számításba vehetjük. A *Feszületre* ugyanis születhetett Eusebia halála után, de az Orpheus-vers előtt. Ez megmagyarázhatná azt is: az *Arianna sirása* és a *Viola-idillek* mellett miért nem utal Zrínyi az Orpheus-versre, de miért sejteti a tragédiát mégis. Szerelmi költészetének válsága kétségtelen, a *Feszületre* mégsem vezethető le szerelem és vallásos áhítat szembeállítható egyszerű dichotómiájából. Ne feledjük, hogy a válságba jutott szerelmes Zrínyi már teljesítette legnagyobb költői feladatát: megírta az eposzt, és emiatt csak jogos elégedettséget érezhet, az öntudatnak az a büszke megnyugvása töltheti el, ami majd a *Peroratio*-ban ki is fejeződik. A *Feszületre* ebből a szempontból új költői szerep, új feladat keresése, és még szorosabban összefügg a *Szigeti veszedelem*-mel, mint szerelmi lírájával. Zrínyi egy istenes verset is akart írni, ez a célkitűzés természetes tartozéka egy XVII. századi költő világgépének. Zrínyi ihletét, érzületét a szerelmi válság csak motiválta; legmélyebb hajlandóságainak, őszinte vallásos meggyőződésének is engedett, amikor a Feszület-himnuszhoz fogott. A *Feszületre* primitív megközelítése volna, ha a világi költő válságtüneteként, „menekülésként”, vigaszkeresésként interpretálnánk.

A Feszület-himnusz legfontosabb eposzbeli előzménye a meghajló és beszélő feszület jelenete a II. ének végén. Tisztáztuk már a jelenet irodalmi, képzőművészeti, hagiográfiai és topográfiai geneziséét, rámutatva, hogy a feszület megszólalásával kitüntetett San Giovanni Gualberto és Szent Brigitta forrásul szolgáló történetében mindenekelőtt Krisztus szenvedésének, a passió motívumának hangsúlyozott jelenléte ragadhatta meg Zrínyit.¹² A szigetvári hős imája a fohászkozó végtelen bűnösségéről, „rút, mocskos voltáról” beszél. Arany Zrínyi és Tassó-ja óta ismeretes, hogy

ez a bibliai zsoltárok hangja és frazeológiája, illetve a Balassi-Rimay féle istenes énekeké, de arra is rámutattunk, hogy az eredendő bűn és a krisztusi kegyelem általános érvényű dogmáján túl rejtőzhet valóságos és személyes büntudat is Zrínyi bűnbánó imájában, [END-p227] nevezetesen a Katzianer-gyilkosság vádja. Forgách Ferenc ezt a kényszerű önvédelmi tördőfést egyenesen rablógyilkosságként ábrázolta, és a gyilkosság vérpecsétje ott égett még a herosz homlokán is. Amikor a költő a hőst épp egy töredelmes bűnbánó imádság közben kapcsolta be az eposzi cselekménybe, ezt a Forgách hagyományozta gyalázatot is le akarta mosni. A meghajló feszület Gualbertus-exempluma sokban hasonló helyzet tükre; a feszület lehajol valakihez, aki egy gyilkosnak megbocsátott. A megbocsátás kegyelmében részesülő Gualbertust pedig az indította nemes tetteire, hogy a bűnös könyörgő kezei Krisztus keresztjét szimbolizálták. Gualbertus tettét tehát Krisztus megváltó kegyelme igazgatja -: Isten megbocsát Krisztusban annak, aki hozzá a kereszt jelével esedezik. A feszület előtt imádkozó Zrínyi éppígy nyer kegyelmet bevallott (s bevallatlan) bűneiért, és a krisztusi közlést („im néked adok ily kegyelmet”) hasonlóképpen a feszület meghajlásának csodás eseménye hitelesíti.¹³ A II. ének feszület előtti imajelenete és a forrásaként felhasznált legenda a bűnösség, a krisztusi megváltás és az Úr által adott kegyelem biblikus-teológiai tanítását sűríti, mint a Feszület-himnusz. A „rothandó eszköz” helyett itt is a korona az örök jutalomjel (II. 80, 82):

Világon magadnak *koronát* kötöttél,
Mellyet aranyassan Atyámhoz viszed fel.

*

De hogy még fényesebb *korona* fejedet
Tisztelje, ím adok néked ily kegyelmet...

Az ima, illetve a feszületről lehajló Krisztus válasza és a *Feszületre* szövege között párhuzamok is vannak (II. 69-10; II. 75-13):

Látod az én érdemem nálad annyit térszen,
Mennyi vizet kis fecske szájában veszen...

*

Látod, mi érdemünk, mint küvön hangyanyom...

Nem nekünk, nem nekünk, Uram, tisztességet,
De szent nevednek adj örök böcsületet... [END-p228]

*

Uram, nem miértünk, sem mi érdemünkért,
Hanem kegyelmezz meg magad irgalmáért...

Az „Árassz *cataractát* szemedből méltóért” aláhúzott szava is az eposzból került a *Feszületre* 2. versszakába (XV. 77): „Gázol rettenetesül Zrini vértóban, / *Vércataractákat* indít meg pogányban”. Később majd Attiláról mondja még a költő: „*Vércataractákat* karddal árosztottam”. A II. és a XV. énekkel a feszület-motívum és az égi korona mintegy az eposzt keretezőn jelenik meg. A XV. ének 102-103. strófájában egyenesen a Feszület-himnusz előképét kell látnunk, a szigetvári hős szájára adott utolsó lírai vallomás, amit buzdító fohásznak is nevezhetnénk, a *Feszületre* koncepcióját

előlegezi:

„Eddig éltünk vitézek, tisztességéjért
Annak, ki körösztfán holt szabadságunkért:
Ma meghaljunk örömet, és jó hírünkért
Vitézül meghaljunk azért mindezekért.

Ahon nyitva látom Istennek országát,
Ahon jól esmérem nagy Eloim fiát!
Esmérem, esmérem az Isten angyalát,
Rothatatlan ágbul tart nekünk koronát.”

Zolnai Béla jegyzi meg az eposz Alderán-epizódjáról, hogy a kereszt „mint szimbólum - »két fa, körösztül dült« - természetesen... mint egyszerű varázseszköz szerepel a pogány-török felfogásban”.¹⁴ Az „iszonyú tudományú” Alderán fel akarja költeni a szigetiek ellen a pokol lakóit, de hiába „Kegyetlenül üti lábával az földet”, a varázslat csak akkor sikerül, amikor nevét ki nem mondva - ki nem mondhatva - Krisztusra céloz (XIV. 32-34):

Nyomorultak, azt tudjátok-é, nyelvemet
Nem tudom megnyitnya, és nevezni nevét
Annak, az ki *égben hagyta istenségét;*
S az földön felvette embernek személyét?

Vagy elfelejtetem-é hetvenhét nevét
Annak, az ki égből titeket levetett?
Vagy annak kinait és ártatlan vérét,
Mellyet ingerléstebül ártatlan ejtett? [END-p229]

És rá ment az ti nagy tüzes váratokra
És *szent lelkeket* az ti boszuságtokra
Kihozta és *atyjának jobbik karjára*
Ültette, örökkévaló csufságatokra?

Ekkor rázza meg háromszor „Luciper az földet”, előgomolyog a pokoli légió, s Alderán folytatja „az föltámadt ember” és a „két fa” ördögi nézőpontú történetét (44-45, 47-49):

Mégis ti szégyennel csak elszenvedtétek,
Mikor *az föltámadt ember* közzületek
Kivive lölköket, és mind közzületek
Nem volt, ki ellent állott volna keresztnek.

Minden nyavalyátok onnan jütt azután,
Hir kitrombitálta, *szemetek körösztfán*
Nem mér megállani, és az föld gyomrában
Elbujtok előtte, ha előttetek van.

Ihon ujjabb boszuság jün fejetekre,
Az ég azt végezte ti szégyenetekre,
Hogy *minden ellenség fusson kereszt jelre*,
És minden tisztesség szálljon körösztyévre.

Igy van, mert egynéhány nyomorult körösztyén
Világ három része ellen bujt Szigetben,
Nincsen bizodalma önekik semmiben,
Csak abban, ki függött, s az ő körösztyiben.

Ötszázszor ezerezen megszállottuk üket,
Harmada ott hagyá kedves életünket,
Két fa, körösztyül dült, meggyőz mibennünket,
Minket törököket, ti hiveiteket.

Az okos Alderán szavaiban éppúgy benne rejlik a „varázseszköz” iránti megvetés („Két fa, körösztyül dült...”), mint a török figurákba transzponált reálpolitikusi tisztánlátás;¹⁵ ezúttal a krisztusi példa interpretálásának szabadsága. Az Alderán beszédében aláhúzottak keresztény nézőpontból is érvényesek. [END-p230] Király Erzsébet figyelte meg és elemezte azt az összefüggést, ami az Alderán-beszéd (XIV. 32) és a *Feszületre* érvelésében szó szerint is közös:

...égben hagyta istenségét,
S az földön felvette embernek személyét -

*

Hej, mert te ezeket mind fottig letetted,
Égi hatalmadat, nagy istenségedet;
Az emberi testet magadra fölvetted,
Azért hogy hullathasd érettünk véredet.

Krisztus „tehát önként lemondott azokról az isteni attribútumokról, amelyek révén megszabadulhatott volna a szenvedéstől”;¹⁶ erre utal Alderán is.

Az eposz bemutatott három helye (a II. énekbeli imajelenet a meghajló feszület előtt; Alderán beszéde a XIV. énekben Krisztusról és a feszületről; Zrínyi utolsó buzdító fohásza a XV. ének 102-103. strófájában) a *Feszület*-himnusz előzményének tekinthető. Az eposz írása közben, különösen a hősköltemény vége felé, az égi megdicsőülés jelenetének közeledtével, sűrűsödnek a feszület-reflexiók; már ekkor készen áll a himnusz koncepciója, s elsőt mozdulhat az elhatározás: egész verssé „kifuttatni” a feszület-motívumot.

„Bán cselekedetét az én kezem írja, / Mellyet Isten lölke elmémben befuja” - fogalmazza meg merészen Zrínyi költői ihletének eredetét és természetét a XIV. ének első versszakában.¹⁷ Az eposzbeli előzményekből soha nem lett volna önálló himnusz, ha az isteni adományként felfogott teremtő inspiráció nem ugyanolyan legbensőbb elhatározásból fakad, mint a „Bán cselekedetét” írni. A *Feszületre* ezért is éppoly szerves része az életműnek, mint a legkiválóbb két költőelőd, Balassi és Rimay esetében az istenes versek.

Ezeket Zrínyi jól ismerte a könyvei között meglevő rendezett váradi kiadásból,¹⁸ amelyben Balassi és Rimay versei már különválasztva szerepelnek. A „parvus libellus” egésze istenes élményt sugall; ez a kis kötet nem hiába volt egy századon át legnépszerűbb foglalata régi vallásos líránknak. Balassi és Rimay szinte kizárólag istenes énekek szerzőjeként tekint ránk a könyvből. Az ő költészetük jelentékeny istenes hányadat Zrínyi egyetlen verssel közelíti meg, s amikor ezt teszi, a kötet kínálta példák hatására is cselekszik. Mindenekelőtt Rimaynak Balassi halálára írt epicédiuma hat rá. A Balassi-epicédium és a *Szigeti veszedelem* közötti összefüggésekre már Ferenczi Zoltán felhívta a figyelmet, majd Klaniczay Tibor fejtette ki, hogy „Rimay epicédionját Zrínyi az [END-p231] *Istenes énekek* nyomtatott kiadásából ismerhette... Balassi hősi halála és megdicsőülése

mintául szolgálhatott a költőnek őse felmagasztalásához, és filológiailag is kimutatható, hogy a szigetvári Zrínyi híres imája a versciklus legszebb részletének, az epicédionban beépített megrázó L. zsoldárnak a parafrázisa”.¹⁹ Az *Istenes énekek* kiadásának ismeretére vall az is, hogy Zrínyi abból olvashatta Szepesi Csombor Márton *Egekben lakozó szentséges háromság...* kezdetű énekét, amelynek egyik strófája így szól:

Áldást az kemény föld egyedül tőled vár,
Reád veti szemét fülemile madár,
Felségedben bízik megszálláskor végvár,
Nálad nélkül mindent követ siralmas kár.²⁰

Zrínyi ezt így visszhangozza (II. 77):

Vedd hozzád lelkemet, mely téged alig vár,
Miként segítséget hadtol megszállott vár;
Vedd ki én testemből, mellyen vagyon nagy zár,
Ne sülessze bünöktül megnevelt viz-ár.

Az *Istenes énekek*-kiadásból olvasott epicédium és a Szepesi Csombor-vers reminiscenciái a szigetvári hős feszület előtti imájában tükröződnek, Zrínyi tehát már akkor a „parvus libellus”-ban lapozgat, amikor először érinti a feszület-témát.

Még inkább ezt teszi a *Feszületre* kidolgozásakor. Elsősorban Balassi ösztönözhetné, hiszen az *Istenes énekek* első részében ott a három Szentháromság-himnusz vagy az *Adj már csendességet...*, a hasonlatos vallomással: „Nem kicsiny munkával, fiad halálával váltottál meg...” Balassi erősen személyes hangú, szinte gyakorlatias kérésekkel-követelésekkel teli himnusz-trilógiája a személyiséget „tárgyiasítva, elvonatkoztatva” szemlélő önmegszólító versre nem hatott igazán. Balassi a maga nevében kér, követel, alkudozik, Zrínyi a magyarság, az emberiség ügyét veszi magára. Zrínyit a passió foglalkoztatja, az áldozat értelme érdekli, ezért kelthette fel érdeklődését inkább a *Szegény fejem Uramhoz óhajt...* kezdetű vers, amelynek szerzőjét nem ismerjük. Az *Istenes énekek* korábbi kiadásában az *Alia incerto Autore* feliratú, „Sublimi te Pater...” kezdetű latin vers után, annak fordításaként szerepel,²¹ a váradi editióban már csak magyarul:²² [END-p232]

Emlékezzél az te fiadra,
Vétkeimnek szép váltságára,
Mely nagy kínnal, siralommal, ment jajszóval halálra,
Bűneinkért öntözött vért az keresztfára.

Mely sebekkel teste virágzott,
Két szép szeme sírástul ázott,
Mérget ivott, hogy *bajt vívott értünk*, mikor szomjuzott,
Vétkeinkért szép alutt vért sebéről rázott.

A passió biblikus és egyházi énekköltészeti szókincse adott, ezt nyilvánvalóan Zrínyi is jól ismerte, de itt az előtte fekvő mintát is követni látszik. A *Feszületre* 5. strófájában ugyanez a sorrend és a végkövetkeztetés:

Virágzott tested is halálos sebektül,
Ázott az szemed is igen bőv könyvektül,
Szájad megkeserült az mérges ecettül,
Bajt vittál, harcoltál halállal vitézül.

Az egyezések közül a *bajvívás*-t húztam alá. Király Erzsébet jogosan tekinti kulcsszónak, amikor a *Feszületre* legfontosabb szemléleti jellemvonásaként a heroizmust emeli ki: „Zrínyinél mély megrendülés forrása és szilárd hitbéli-morális elem az Isten-ember hősi szenvedése és szintén heroikus jellegű irgalmassága. »Bajt vittál, harcoltál halállal vitézül« - szól a *Feszületre* Krisztusához. Miért *vitézül*? Nemcsak azért, mert tudta vállalni a rettenetes halált, hanem mert égi hatalmát »föttig letette«,.. Király Erzsébet az *Áfium* híres helyét és egy Pázmány-imádságból az *agonia* 'bajvívás' jelentését vonja be elemzésébe („Isten a hazámhoz való szeretetet rám tette”,²³ „hogy e' világi gondolatoktól elszakasztván elmémet, az én utolsó *baj-vívásomra* készülék”²⁴), és a költő áldozatvállalásával kapcsolatban arra a következtetésre jut: „A hazáért vállalt »bajvívás«, *agonia* korántsem passzív fatalizmus: Zrínyi keresi a fortunát, a »szerencsét«, virtussal - vitézséggel, mint Krisztus. Ez Zrínyi *imitatio*-jának legsajátosabb értelme; mint a várvédő dédapja ajkára adott imáé is. A kereszt Jézusa: *hérosz*, ezt a heroizmust kívánja követni a költő.”²⁵

A „vérrel virágzik” ősi fordulata heroikus átértelmezéssel a *Mátyás-tanumány*-ban is feltűnik: „a király is sebbe esék, de avval jár az: virtus vulnere vires” - vérrel virágzik a vitézség.²⁶ Arra is van még további példa XVII. századi költészetünkben, hogy Krisztus haláltusája a hérosz bajvívása: [END-p233]

Oh ha ez *bajvívónk*, erősen *harcolónk*, mellettünk nem volt volna,
Avagy zálogképpen Attya eleiben ő bé nem lépett volna,
Egyenesen bűnért, pokolra hirtelen alá szállottunk volna.

1642-ben írta ezt Kassai András kassaújfalvi evangélikus prédikátor, egy fiatalkori latin verse, az *Elegia... de Passione* megbővített változataként.²⁷ Az evangélikus Kassai *Paraphrastica Hunnica versio*-ja. egyrészt a kereszt egyetemes tiszteletére vall (ez a protestánsok szemében sem bálványimádás), másrészt a heroikus felfogás közkeletűségét jelzi. Zrínyi tehát nemcsak saját meggyőződésének adott hangot Feszület-himnusza heroizmusával. A kor embere világosan értette az áldozatvállalás szent példájában az emberi erőfeszítés hősiességét is.

A *Feszületre* teológiai érvelése és jelentése is világos volt. Király Erzsébet ezt már a II. ének imajelenetéből kibontja: „a várvédő Zrínyi hasonló tette és magatartása, készsége a jó halálra és elszántsága a végső bajvívásra az, amire jóváhagyólag bólint, háromszor, a fészület. Szavaival pedig összefüggést, kölcsönösséget teremt a hozzá imádkozóval: »Nefélj, nem héában érted megholtam« - ami nemcsak azt jelenti, hogy: megváltottalak, mert bár te nagy bűnös vagy, az én irgalmam és megváltásom ereje határtalan, hanem azt is: ha életedet és hősi elszánásodat nézem, nem volt hiábavaló a halálom, mert a hozzád hasonlókat által teljesül be a megváltás műve. Az istenfiú, a heroikus áldozat, az emberiségért vállalta áldozatát; az emberiség pedig, legjobbjaiban, kézzelfogható értelmet ad a megváltó tettnek”.²⁸

„Hogy nézhetsz emberre, ember teremtője?” - növeli a költő egyetemes méretűvé az eposz dialógusát a versben, s mindvégig többesszámban is beszél. A kérdést feltevő helyzete ugyanaz, mint az imádkozóé: rápillantás a fészületre. A legszorongatóbb kérdés ez, amit ember feltehet annak, aki érte vállalta a halált. Ez a sor ezért, tartalmi súlyossága miatt nagy erejű „felütés”: most kezdődik az intonációt követő második versegység, amely a 8. strófával zárul. A tekintet még a 4. versszakban is a keresztben függ, az 5. adja elő a kínszenvedést, a 6. ismét megszólítás; Isten megszólítása a fiúban:

Vitézek Istene, te függsz az körösztfán,
Ki győzedelmes vagy, s ezer sereged van.

A „Vitézek Istene” szorososan kapcsolódik a megelőző „Bajt vittál, harcoltál halállal vitézül” sorhoz, s még Balassi Krisztus-himnuszt is eszünkbe juttatja:

Régi vitézeknek, roppant seregeknek győzhetetlen Istene!
Te hozzád kiáltok, ki katonád vagyok, kérlek vígy vitézségre!²⁹ [END-p234]

De Balassi is onnan merít, ahonnan Zrínyi: a Bibliából, hol Isten számtalanszor így nevezetik.³⁰ Zrínyi a *Vitéz hadnagy* élén is utal erre: „az élő Isten, ura mennynek, földnek, legdicsőségesebb nevei közé téteti azt: Seregeknek Istene”.³¹ A 7-8. versszak a megváltásdogma: „Az emberi testet magadra fölvetted, / Azért hogy hullathasd érettünk véredet. // Azért hogy pokolban, láttad, merültünk volt. / ...Függöttél körösztfán, az kin tested megholt.” A Biblia szavával (Ap Csel 2: 23): „Istennek elvégzett tanácsából és akaratából adatott halálra”; (Mt 20: 29): „azért jött, hogy... adja az ő életét váltságul sokakért”; (Róm 5: 8): „mikor még bűnösök voltunk, Krisztus érettünk meghalt”. A teológia meghatározása szerint a megváltás azt jelenti, hogy „az ember végleg megszabadul abból az állapotból, amelyben elkerülhetetlenül benne van az egyén is, meg a közösség is... Ezt a bűnt (az eredendő bűn léthelyzetét és az egyéni szabadság tettét) az ember nem tudja kiküszöbölni”, de „Isten létrehozza azt a konkrét, történelmi szituációt, amelyben megbocsátó és üdvözítő akarata... történelmileg jelenvalóvá válik és megjelenik Jézus Krisztusban”. Az Atya kezdeményezéséből származó megváltás, a megbocsátó isteni szeretet Jézusban, Jézus áldozatával valósul meg: „Isten azért bocsátja meg a világ bűnét és váltja meg ezzel a világot, mert Jézus Krisztus kereszthalálával elégtételt adott helyettünk és érettünk.”³²

A 9. strófában - amellyel a Feszület-himnusz imádság része kezdődik - a megszólítás már az Úrra is kiterjed, s ennek megint teológiai magyarázatát kell adnunk:

O te nagy Jehova, kegyelem forrása,
Kegyelmes Eloim nagy Istennek fia,
Seregek Istene, zsidóknak királya,
Alfa és Omega, és jók bizodalma.

Jehova (Jahve) és Eloim (Elóah) héber szavak: az Isten megnevezései (vö. II. Móz 6: 3); a „Seregek Istene”, az „Alfa és Omega” (Iz 41: 4, Jel 1: 8) hasonlóképpen azok; Krisztusra itt a „zsidóknak királya” vonatkozik (Mt 2: 2, 27: 37), de őt is nevezi a Biblia „Alfa és Omegá”-nak (Jel 1: 8, 21: 6, 22: 13).³³ A *kegyelem* azért szerepel először itt, és máris hangsúlyosan, „mert az Úrnál van a kegyelem és bőséges nála a szabadítás” (Zsolt 130: 8). Azaz a kegyelem: Istennek „szabad önközlése” Krisztus által, aki az Ádám vétkével elvesztett kegyelmet visszaszerezte az emberiségnek; a kegyelem Isten szeretete és jóindulata, amit szabad akarata szerint, az ember érdeme nélkül közöl. A kegyelemben részesítés Isten kiváltsága, aki ezt teljesen szabadon gyakorolja.³⁴ Érdemünk nem több, „mint küvön hangyanyom” - mondja Zrínyi; ne a „mi érdemünkért” kegyelmezz hát, Uram (13): „Hanem kegyelmezz meg magad irgalmáért; / Ne legyen heában, [END-p235] hogy fiad ontott vért”. A „magad irgalmáért” úgy értendő: 'a magad irgalmából', tehát a tanítás szerint, mert a kegyelem szétosztása Isten műve. A himnusz első fele deskriptív, ténymegállapító jellegű, ez a második rész mozgalmasabb; ez a fohászkodás, az imádság a kegyelem közléséért. Az érdemtelenség 10. strófabeli hasonlataival Zrínyi az Úr kegyelmének véghetlenségét, az irgalmat, a „Nagyobb dücsőséget” állítja szembe (11-12):

De mind ezeknél is nagyobb te kegyelmed,
Annak vége nincsen, s azért bizunk benned.
Mi hasznod féreggel neked törvényközned,
Hatalmot mutatnod, és ránk fegyverkezned?

Száraz polyva ellen, az kit szél elhordoz,
Mutatod erődöt, ha ránk haragot hozsz,

Nem illik az harag, Uram, irgalmadhoz,
Nagyobb dűcsőséget benne kegyelem hoz.

A szél elhordozta „száraz polyva”, az Istenhez fel nem érő féreg: az ember. Heller Bernát szerint az alázat úgy szólal meg itt, mint a zsoltárban (XXII, 7): „én pedig féreg vagyok”... „vagy mint mikor a propheta biztatja Izraelt: ne félj Jákob férge (Jes. XLI, 14). A pelyvát jelölő héber szó (moc) pedig nem is fordul elő a Bibliában másként, mint képileg annak kifejezésére, aminek nincs maradandósága, amit könnyű elfújni, például az első zsoltárban (2): a gonoszok, mint a polyva, melyet elhajt a szél”.³⁵ Idéztem már a feszülethez fohászokodó szigetvári hős imája és a Feszület-himnusz párhuzamba állítható helyeit (II. 69-10; II. 75-13³⁶), most a közös zsoltáros frazeológia kapcsán kell megerősítenem az összefüggést. Amit Arany János a II. énekbeli imáról mond (hogy tudniillik a zsoltár fordulatának alkalmazása helyett „Könnyű lett volna Zrínyinek az ima szövegét teljesen újból fogalmazni: de vajjon akkor nem hiányzott volna-e belőle azon mély vallásos ihlet, mely így általa ki van fejezve”³⁷), az a Feszület-himnuszra is alkalmazható: a zsoltár-nyomok itt úgyszintén a „mély vallásos ihlet” leghatásosabb kifejezései. De Zrínyi a zsoltár szavaival is úgy bánik, mint amikor intarzikus módszerével egy-egy latin vagy olasz költői reminiscenciát hasznosít. A „Mi haszon féreggel neked *törvényközned*” sorban csak a *férget* veszi a Zsoltárok könyvéből, a méltóságteljesen komoly *törvényközned* („törvényt tenned, bírászkodnod”) saját erőteljes invenciója. Isten a féreggel törvénykezik: a végső pólusokig feszített aránytalanság kifejezése, hatalmas ívelésű kép ez! [END-p236]

A Feszület-himnusz hangvétele mindvégig emelkedett, tárgyához méltó. A mozgalmasabb második részben feltűnő, hogy Zrínyi Balassi módján alkudozik az Úrral: „*Mi hasznod* féreggel neked *törvényközned*, / Hatalmot mutatnod, és ránk fegyverkezned? // ...*Nem illik* az harag, Uram irgalmadhoz, / Nagyobb dűcsőséget benne kegyelem hoz.” Balassi ehhez képest merészebb: „Mert ha elveszek is Uram, *mi hasznod?* / Aval ugyan nem öregbül, hatalmod.”³⁸ A fohász egyneműségét némiképp megtörő személyes izgatottság itt talán mégis Balassi követése, aki természetesen e vitázó-alkudozó merészséghez is a Bibliából kapott ösztönzést.

*

Szigetvár ostromát, a szigetvári hőst, a költő Zrínyit és Zrínyi Pétert számtalan XVI-XVII. századi metszet és kép ábrázolja, de (leszámítva a magyar és horvát *Syrena* illusztrációit) csak egyetlen van köztük, amely túlmutat a tudósító történeti hitelességen és művészi igénnyel ragadja meg tárgyát. Arról a Sziget védőjének apoteózisát ábrázoló allegorikus képről van szó, amely a Nemzeti Galériában látható, s művészettörténész méltatója szerint a XVI. század utolsó harmadában készült, valószínűleg magyarországi festő műhelyében. Ha ez a datálás helyes, feltehető, hogy a festmény-allegória a szigeti ostrom témájának eposzi nagyságrendűvé emelkedésével függ össze, mert már az 1587. évi úgynevezett Zrínyi-album verseiben feltűnik a megdicsőülés krisztusi ígérete, a kép pedig hasonló jelenetet örökít meg. Zrínyi a megfeszített Krisztus előtt térdepelve imádkozik, feje fölött a mártíroknak kijáró koszorút tartja egy angyal; a feszület körül Krisztus halálának tanúi, Zrínyi mögött török holttestek, a kép közepén angyalkák láthatók a hős fegyvereivel és hadi jelvényeivel. Mindez az eposz feszület-jelenetére emlékeztet, de annak nem lehet forrása, ihletője, mert az eposz feszület-epizódját a párbeszéd intimitása, a Megfeszített dinamikus aktivitása jellemzi; a táblakép ezzel szemben zsúfolt, retorikus és statikus kompozíció, művészi kvalitásai nem mérhetők a hősköltemény jelenetéhez.³⁹

A festmény datálásával szembeni kételyünknek már korábban hangot adtunk: a kép legfeljebb az eposz feszületjelenetének *utánérzése* lehetne, ha a kronológia ezt megengedné. Pirnát Antal hozzászólása azóta helyesen mutatott rá, hogy a XVI. század utolsó harmadában a Zrínyi család még protestáns volt, márpedig „a szigetvári hős vértanúként való ábrázolása és megdicsőítése a

protestáns hit szerint blaszfémia”. A datálás kérdését tehát az dönti el: „mikor lettek katolikussá azok a magyar főnemesi családok, amelyek körében a szigetvári Zrínyi kultusza meggyökerezhetett”. A kép ennél fogva „katolikus megrendelő szá- [END-p237] mára készült”, s valószínűleg a XVII. század második felében, eszerint a *Szigeti veszedelem* hatását is tükrözheti.⁴⁰

A kép mindenestre arról tanúskodik, hogy a képzőművészet ugyanazt az istenes témát emelte - emelhetette - ki a „Zrínyi-mitológiából”, amit az eposz több helye és a Feszület-himnusz is megörökít.

2. „VÉGHÖZ VITTEM IMMÁR NAGYHÍRŰ MUNKÁMAT”

A *Syrena*-kötetet lezáró *Peroratio* éppoly szorosan kapcsolódik a *Szigeti veszedelem*-hez, mint a *Feszületre*. A Feszület-himnusz legfontosabb eposzbeli előzménye a szigeti Zrínyi *imája*, a *Peroratio*-t pedig a szigetvári hős esküjéhez fűzik erős szálak. A kódex és a kötet istenes, illetve világi utóhangja a jelzett eposzi helyek motívumainak lírai kiteljesülése: a *Feszületre* az imádság intimitását emeli közösségi érvényűvé, a *Peroratio* szubjektív azonosulás a várvédők közösségét buzdító eskü erkölcsi elveivel; a *Feszület* himnuszára az önmegszólítás objektivitása, a *Peroratio* esküjére a személyes, azonosuló líraiság jellemző.

Az V. ének a Sziget védelmére való végső felkészülésről szól (1): „Egyfelől Szulimán van nagy készülettel, / Másfelől horvát bán várva gondot visel”. A bán „gondviselése” a lehető leggyakorlatiasabb (65-66): „Mindenféle profontot, hadi szerszámot, / Bort kenyeret és hust és elegendő sót, / Sok kapát, lajtorját, mindenféle ásót, / Tüzes mesterséget, föcskendő tűzótót. // Sok deszkát, taligát, és égni való fát, / ... Egyszóval, az mi kell várnak, mindent hozat.” - Egyszersmind a legméltóságtelebbebb is: hosszú, buzdító esküszöveget mond a „seregek élő Istenének”, s katonáitól is azt kívánja (35): „Éles szablyát kézben tartván esküdjetek.” A „Vitéz Zrini szavával” megbátorodó „egész szigetvári vitéz leventák” ezután vonulnak el a kapitány előtt, esküt mond Farkasics Péter is, majd következik a „mustra”, a seregszámla. Zrínyi beszéde zárt kompozíció: a Késmárk-hasonlat keretezi; főbb motívumainak lírai versbe tömörítése már ezért is lehetséges. Még inkább azért, mert dédapja esküjével a költő is maradéktalanul azonosulhat, már az V. ének írása közben; a *Peroratio* pedig saját esküjének tekinthető.

Hogy a *Peroratio* kidolgozásakor Zrínyi az V. ének eskü-betétjét követte, az számos fordulat egyezésével igazolható:

V. ének:	Peroratio:
23: „Előbb elfogy éltem”	2: „fogyjon el éltemen”
24: „Mindenfelől ránk néz”	3: „minden szem reám néz” [END-p238]
25: „El nem rontja üdő”	1: „üdő... el nem ronthat”
25: „Valamig világ lesz”	3: „valamig világ lesz”
26: „maga ellenségünk”	1: „Sem az nagy ellenség”
40: „Ha vigan nem ontom”}	4: „Vigan burittatom”
87: „halál... kit vig szüvel”}	
83: „Karddal te keresed híredet”	4: „híremet... keresem... szablyámmal”

Külön kiemelem Farkasics esküjét és az ének második részéből a királynak írt levél egy strófáját (40-41, 73):

„Halld meg te, igaz Isten, én beszédemet,
És te, o vitéz gróf, én esküvésemet!
Hazámért kéméllem hogyha életemet,
Ha *vigan* nem ontom, a' hol köll, véretem

Hogy ha, meddig élek, elhagyom uramat,
Vagy gondolok az hely ellen practicákat:
Isten, bosszúálló köveddel magamat
Üss meg, és lelkemet vesd pokolba hanyatt.”

*

De félek, más véget tett Isten ez várnak,
És az várral együtt az te hű szolgáltnak,
Mint fővénynek mondják, mert számát pogánnak;
Azért csak *küvel is itt beburithatnak*.

Az V. énekből idézett strófák kiemeléseit a *Peroratio* befejezése így sűriti:

De híretem nemcsak keresem pennámmal,
Hanem rettenetes bajvívó szablyámmal:
Míg élek, harcolok az ottomán hóddal,
Vigan burittatom hazám hamujával.

„Isten boszuálló köveddel... Üss meg”; „küvel is itt beburithatnak”; „Vigan burittatom...” - ezek az összefüggő kifejezések a korábbi lírai versekben és az eposzban máshol is feltűnő Enceladus-exemplum variációi. Vegyük számba az eddigi előfordulásokat: [END-p239]

O, hányszor kívánom: Mongibél esnék rám
(I. Idilium, 14.)

De talán azt tudod, istenek megholtak,
Mellyek Enceladust küvel buritották
(Arianna sírása, 35.)

De te büneimért ha verni akartál,
Miért kegyetlenségben így elfajzottál,
Jupiter, s inkább énrám nem haragudtál,
S haragos menyküveddel el nem rontottál?

Vaj ha ily szépséget szenvedni nem tudtál,
Miért engemet is be nem buritottál,
Miként Enceladust az nehéz Aetnával?
(Euridicét így siratta Orpheus, 4-5.)

Ennél vadabbat az föld sem teremthetne,
Bár ha ujjabb boszuval óriást szülne,
Az ki az nagy egekre hegyekkel lünne,

De mégis vadabb Demirhámnál nem lenne.
(Szigeti veszedelem, VI. 5.)

Megütéd Enceladust szörnyü küveddel
(Uo. XII. 99.)

A felsoroláshoz vonhatók olyan változatok is, mint a „Mindjárt nagy Vesuvius szakadjon én rám” (/ *Idilium*, 44); a „Vagy Késmárkot nyakamban vetnéd véletlen” (*Euridicét így siratta Orpheus*, 16), mert a szerelmesre rászakadó Etna, Vezúv vagy Késmárk víziója egyaránt az Enceladus-, illetve a Tifeus (Typhoeus)-példázat.⁴¹ Enceladus és Tifeus - mint már volt szó róla - az istenek ellen lázadó gigászok, akiket Jupiter mennyköve az Etna, illetve Szicília alá sújtott. Óriás mivoltukra Zrínyinél a Demirhám-hasonlat utal. A bosszúval szült óriás, aki a nagy egekre hegyekkel lő: a tűzhányó mélyén hánykolódó egyik gigász. Az idillek költőjének Enceladusszal való példálózása még alig átélt szerelmi szerep, az Arianna- és az Orpheus-vers hasonlatában már több a drámaiság, a heroikus azonosuló készség. A rebellis gigász metaforája azonban a hőskölteményben van igazán a helyén: Farkasics kemény, katonás esküjéhez illik jól, a Sziget várát és védőit fenyegető roppant török sereg mindent „küvel beburitható” pusztítását [END-p240] anticipálja hatásosan. A *burit* ige is rendszerint az Enceladus-exemplummal együtt vagy egy kö-hasonlat részeként fordul elő.⁴² Arianna Enceladust emlegető átka azzal végződik: „Én bánáttimmal *elburitnak* téged”, az eposz egy másik helyén ugyancsak a török seregre alkalmazza ezt a hasonlatot Zrínyi (XVII. 15): „*Beburétva* vagyon sokaktul mert az föld, / Mintha hegy mozdulna az sik mező fölött.” A *Peroratio* utolsó sorában a „*burittatom* hazám *hamujával*” kifejezés szerepel, s itt a *hamu* kapcsolható a tűzhányó-képzethez. De ha a „*hazám hamuja*” szerkezetet vizsgáljuk, még fontosabb összefüggések adódnak.

Mielőtt Zrínyi 1651-ben a bécsi tipográfus műhelyébe adta volna az *Adriai tengernek Syrenaia* nyomdakész kéziratát, a kiegészítések során egy olyan strófát is hozzátett, ami a *Syrena*-kódexben megvan ugyan, de írásképéből ítélve későbbi másolásnak látszik; az íródeák már csak a lap aljára tudta beszorítani, ezért van ezen a lapon hat helyett hét strófa. Mikor Alecto fúria a bűnös magyarokra „Gyujtja” a szultán „kemény szívét s hagyja lángos tűzben”, felugrik, s

Kiált az Szultán: „O te, bátorságra,
Ki engemet inditsz ilyen nagy dolgokra!
Nagyobb vagy embernél, noha embermódra
Láttalak tégedet szólva, tanácsolva.

(I. 47.)

Ezt az egy versszaknyi választ érezte kevésnek a költő és a *Syrena*-kódex korrigálásakor megtoldotta még ezzel a szakasszal:

Készen vagyon Szulimán; elmegyén oda,
Az hová meghagytad, kaurt rak halomban;
Megfestem lovamat keresztény vér-tóban,
Várasokat, várakat röjtök hamuban.”

(I. 48.)

Négyesy jegyzi meg, hogy „A 48. versszak eredetileg nem volt benne a kéziratban, s a mai 49. versszak viselte a 48-as számot; a költő később közbeszúrta.”⁴³ Aláhúzendő, amit Négyesy zárójelben ugyanott hozzászól: „*Igen jó pótlás.*” - De még mennyire az! A felgyújtott, majd hamuba rejtett magyar városok s várak, a hamupernyével beborított Magyarország: hatalmas Zrínyi-metafora! Az óriási török vulkán Isten haragjából hamu alá rejti a kis magyar Pompeit... Maga alá temeti az isteni büntetés hozóival szembe szállni merő hősokeket: Farkasics-Tifeust, Zrínyi-Enceladust... Halul bég is ezt jövendölte a szultán hagyásából (VI. 25): [END-p241]

Különben, jó Zrini, hogyha cselekeszel,
Váradat s szolgálodat bizony veszted el;
De semmi ez, életed az jó híreddel
Szigetvár hamujában temetődik el.

Delimán, a legnagyobb török vitéz így is cselekedett; szinte a szultán fenyegetőzését ismételve büszkélkedik (XI. 7): „Kijöttem Szigetbül ott hagyván jeletem: / Vértót, holttest-halmot, *füstölgő üszöget.*” És ezt a „füstölgő üszöget” hozta a kanizsai török a költő várára is (IX. 3): „Ihon hoz házamban *füstölgő üszöget* / Kanizsai török; óltanom kell eztet.”

A szép alliterációval is hangsúlyosabbá tett „*burittatom hazám hamujával*” a vizsgált változatok egyenes elágazása, személyes hitelű vallomás, nagy költői erejű tömörítés: a katona-költő halálig vállalja a harcot, vígan burittatik az ottomán hadak által felgyújtott, porig perzselt haza hamujával. A *burittatom* a mitológiai Enceladus példázatára utal: a költő is úgy azonosul véle, mint Farkasics, mint a szigeti Zrínyi Miklós. A szicíliai vulkán tűzében a lázadó Enceladus örök dühe lángol; a hamuba rejtett Magyarország isteni büntetésből felégetett földje is ily vádlón rejti majd magában érte vígan halni kész költőfiát.

A hősi halál víziójának *vígan* határozója is előfordul már Farkasics esküjében: a hazáért nem „kéméli” éltét, kész vígan vért ontani érte.⁴⁴ Hasonlóképpen vall halálra szántságáról a szigetvári hős (V. 74): „*Örömet* meghalok én ebben Szigetben.” S erre válaszol, kérdez rá így fia (V. 87): „Ha én halál előtt oly igen félemlék, / Kit *víg* szüvel keressz, én aztot kerüljek?”

Az Enceladus-exemplum már az eposz V. énekének bemutatott helyein elveszítette mitológiai meghatározottságát, a megnevező hitelesítést. Ez a tendencia a *Peroratio* zárósorában jut csúcsára: a „*Vígan burittatom hazám hamujával*” ugyanolyan típusú tiszta lírai kikristályosodás, mint a topografikusan hiteles Késmárk-hasonlatokból kibomló „Mint mikor kemény szél megfujja az erdőt.”

A *Peroratio* záróstrófájában a penna és a szablya egyenértékű hírnév-motívumok, a megelőző versszak csak a vitézi becsülettel szerzett hírnév foglalatára:

S honnan Scitiából kijött magyar vitéz,
Merre *vitészségét* látta világ nagy rész,
Azokrul helyekrül minden szem reám néz,
Hirrel, böcsülettel, valamíg világ lesz. [END-p242]

Erős inverziók; a gördülékeny szórend - amely persze széttöri a költőiséget - ez lehetne: minden szem hírrel, böcsülettel néz rám azokrul helyekrül, honnan Scitiából kijött magyar vitéz *vitészségét*⁴⁵ látta világ nagy rész. A jelentés pedig: amerre csak látta a világ nagy része a Scitiából kijött magyar vitéz *vitészségét*, azokról a helyekről minden szem látja az én vitézi híretem, becsületesem, amíg fennáll a világ. Tömörebbre fogva: a világ nagy része becsüli hírnevem, amíg csak világ lesz.

Ki segíti Zrínyit e merészségben, kinek nyomán merészli ily hatalmas öntudattal hirdetni hírneve örök voltát? Ovidius, a *Metamorphoses* költője az, aki 15 énekes eposzát hasonló epilógussal zárta:

Jamque opus exegi, quod nec Jovis ira nec ignis,
Nec poterit ferrum nec edax abolere vetustas.
Cum volet, illa dies, quae nil nisi corporis huius
Jus habet, incerti spatium mihi finiat aevi:
Parte tamen meliore mei super alta perennis
Astra ferar, nomenque erit indelebile nostrum.
Quaque patet domitis Romana potentia terris
Ore legar populi, perque omnia saecula fama,

Si quid habent veri vatum praesagia, vivam!⁴⁶

Ha versszakokra bontás nélkül idézzük a *Peroratio* első tizenkét sorát - ahogy Marót Károly teszi -, még nyilvánvalóbb, hogy Zrínyi *Berekesztés*-e „az akkori idők gyakorlata szerint szinte pontos fordítása a *Metamorphoses* híres epilógusának”:

Véghöz vittem immár nagyhirű munkámat,
Melyet irigy üdő, sem tűz el nem bonthat,
Sem az ég haragja, sem vas el nem ronthat,
Sem az nagy ellenség, irigység nem árthat.
És mikor az a' nap eljün, melly testemen
Csak uralkodhatik, fogyjon el éltemen
Hatalma: magamnak ugyan nagyobb részem
Hordoztatik széllal az magas egeken.
S honnan Scitiából kijött magyar vitéz,
Merre vitézségét látta világ nagy rész,
Azokrul helyekrül minden szem reám néz,
Hirrel, böcsülettel, valamig világ lesz. [END-p243]

Ovidius követését már a múlt századi filológia jelezte.⁴⁷ Arra a bibliai helyre pedig, ami szintén ide kapcsolható, Heller Bernát hívta fel a figyelmet: „A II. Rákóczi Györgyhöz intézett levelében azt ajánlja a fejedelemnek, bízva a tetteit történetírókra, »hogy sem moly, sem rozsdá, sem irigység kárt ne tegyen benne«... Ez a tanács az evangélium intelmét követi mintául: »Gyűjtsetek kincseket az Égben, ahol sem rozsdá, sem moly nem pusztítja azokat.« (Máté VI, 20, Lukács XII, 33).⁴⁸

Lehr Vilmos párhuzamaihoz nincs sok hozzátenni való: a „»Jovis ira« teljesen egyenértékű az »ég harag«-jával, »ferrum« a »vas«-sal, »edax vetustas« az »irigy üdő«-vel; csak az »ignes«-nek nincsen megfelelője Zrínyinél [dehogy nincs! - vö. „sem *tűz* el nem bonthat”], de helyébe ott van a »viz« s »az nagy ellenség, irigység«... az »incerti spatium mihi finiat aevi« gondolatot más mondattal fejezi ki: »fogyjon el éltemen hatalma«, tudniillik a halál hatalma. A »nomenque erit indelebile nostrum« mondatot kihagyja”. A harmadik versszakban „Zrínyi csupán a maga viszonylataihoz alkalmazta Ovidius sorait. »Romana potentia« helyébe a »Scitiából kijött magyar vitéz«-t tette: egyébként az egész gondolat azonos, azzal a különbséggel, hogy Ovidius nem meri jóslatát teljes határozottsággal kifejezni, mert hozzát teszi: »si quid habent veri vatum praesagia«, míg Zrínyi azt önérzetes büszkeséggel mondja ki. Most jön Zrínyinél még négy sor, melyet Ovidius nem írhatott, azért mert ő nem volt úgy [!] hadvezér és költő egy személyben, mint Zrínyi... Ovidiusnál egyáltalán semmi nyoma sincs annak, hogy ő munkáját nemzete vagy hazája számára írta volna, míg Zrínyinél ellenben éppen ez nagyon kiemelendő mozzanat: »De hiremet nemcsak keresem pennámmal«...⁴⁹

Az V. ének eskü-jelenete a *katona*-költő saját esküjének lírai tömörítését inspirálta: „Míg élek, harcolok az ottomán hóddal”; Ovidius epilógusa a *költő*-katona művészi hitvallását, büszke költői öntudatát segített formába önteni: „Véghöz vittem immár nagyhirű munkámat.” Zrínyi versében az a különleges, az imitációt az teszi hamisítatlanul magyarrá és zrínyiessé, hogy a kettő *szétbonthatatlanul* összefonódik: „De hiremet nemcsak keresem pennámmal, / Hanem rettenetes bajjívó szablyámmal”.⁵⁰ Művészi öntudatának fedezetéül a költő mindenekelőtt eposzát tekinthette, s joggal tűzte saját homlokára a *Peroratio*-val azt a babért, amit a *Feszületre* „rothandó eszköz”-nek nevez. Az is helyénvaló, hogy népszerű Zrínyi-kiadások a *Peroratio*-t közvetlenül a *Szigeti veszedelem* után adják, mert elsősorban az eposzra értendő. Mégis óvatosabban kell fogalmazni, mint klasszika-filológusaink teszik,⁵¹ hiszen a *Peroratio* önálló lírai vers, és Zrínyi nem az eposz után, hanem a *Syrena*-kötet végére helyezte. A „Véghöz vittem immár nagyhirű munkámat”

ennélfogva a *kötet* egészére is ráértendő. Zrínyi tehát éppúgy tisztában volt verseskönyvé- [END-p244] nek újdonságértékével, mint ahogy eposzára tekintett vissza büszkén. A *Peroratio* négy strófáját követő FINIS a bécsi kiadásban az egész kötetet zárja - "finis coronat opus".⁵²

A *Peroratio* Zrínyi korábbi lírai verseitől elsősorban tömörségével, szentenciózus stílusával tér el. Kéziratát vagy másolatát nem ismerjük, de maga sem számozhatta meg a strófákat, a *Syrena*-kötetből ezért hiányozhatnak a különben zártra kerekített versszakok sorszámai. A négy strófa számokkal való széttagolása nem az ovidiusi hexameterek egybefolyása nyomán maradhatott el, hanem az epigrammatikus szerkesztés miatt.⁵³ *Az idő és hírnév* két Balassi-strófából hat kis versszakká tagolt strófái sem kaptak sorszámokat (legalábbis a másolatból kitetszően nem). Hogy Zrínyi mennyire epigrammai jellegű versnek szánta a *Peroratio*-t, éppen *Az idő és hírnév* középső darabja bizonyítja, mert ez a *Peroratio*-ban rejlő epigramma-lehetőséget használja ki; ez még véglegesebb tömörítés, igazi epigramma:

Nem irom pennával,
Fekete téntával,
De szablyám élivel,
Ellenség vérivel,
Az én örök híremet. [END-p245]

VII. A KÓDEX ÉS A KÖTET LÍRAI UTÓHANGJA: A „FESZÜLETRE” ÉS A „PERORATIO”

¹ Idézi Horváth 1982. 35.

² Uo. 35-36, 48-51. A XVI. század igazán világi szabású egyénisége, Zsámboky János is *Ad Christum c.* versével kezdi latin verseskönyvét (*Poemata*. Padova, 1555). Horváth Iván Rimayn alapuló feltételezését vitatja Pirnát 1982. 11: „Balassi is kezdhetette a szerelmes versekkel a kötetkompozíciót, s végezhetette a vallásosakkal, ugyanúgy, mint Zrínyi, meg az általa ismert olaszok. Vajon Zrínyi - vagy az, aki könyveit katalogizálta - »fajtalan énekeknek« nevezte volna-e Balassi verseit, ha a kéziratot felütve annak elején mindjárt három vallásos himnuszt talál a Szentháromság három személyére? A cím, amelyen Balassi versei Zrínyi könyvjegyzékében szerepelnek, szerintem arra vall, hogy Zrínyi Balassi-kéziratának az elején nem álltak istenes énekek, sőt lehet, hogy azok még a végéről is hiányoztak! Az ismert feljegyzés a Balassi-kódexben arról szól, hogy Balassi az istenes énekeket egy »másik könyvbe« írta. A Zrínyi-könyvtár katalógusában szereplő egyértelmű cím vagy tartalomjegyzék, szerintem, arról árulkodik, hogy a Zrínyi tulajdonában volt másolatban ennek a »másik könyvnek« az anyaga nem lehetett benne. (Az istenes énekeket persze Zrínyi attól még ismerhette!)”

³ Harmos Sándor: *Zrínyi Viola-idylljei*. EPhK 1904. 524.

⁴ Németh G. Béla: *Az önmegszólító verstípustól. = 11 vers. Verselemzések, versértelmezések* Bp. 1977. 15.

⁵ Az „Édes Musa” értelmezését Pándi Pál kritikai megjegyzése így pontosítja: „az »Édes Musa« alighanem a szerelmi líra belső ihletét jelenti, annak mitológiai perszifikációja. Ilyen értelemben a vers első két sora a költő egyes szám első személytől induló önmegszólítása; az ezt követő két sor az önmagában is élő, de külső kapcsolatok függvényében alakuló »Édes Musá«-hoz szól. (Ha az első strófa második felét úgy értelmezem, mint az önmegszólítás folytatását, nem tudom hová tenni logikailag az »Édes Musá«-t.) Mivel azonban a szerelmi ihlető (Musa), a szerelmi líra csak sírást hozott-okozott, a költő elfordul tőle, s az ember teremtőjéhez fordul. Ez a harmadik strófa. A dinamizmus itt maga a fordulat; a fordulat előtti siralmas helyzet rövid, markáns jellemzése a kezdet, s aztán jön a fordulat, a Teremtőhöz”.

⁶ Németh G. B.: *I. m.* 65, 19.

⁷ Uo. 20.

⁸ Uo. 59-60.

⁹ Uo. 61.

¹⁰ Uo. 6.

¹¹ Uo. 6, 12, 17-18.

¹² Király E.-Kovács S. I. 1983. 139.

¹³ Uo. 370-371. Pirnát kritikai megjegyzése szerint (1982. 12) „Zrínyi itt a XVI. századi magyar vallásos költészet toposzait használja... Csakhogy ez a költészet 99%-ban protestáns volt. Az a tétel pedig, hogy az ember mindenestől bűnös, Isten előtt nincsenek érdemszerző cselekedetei és üdvösségét egyedül a kegyelemnek köszönheti, amelyet csak a hit és nem a cselekedetek által nyer el, a protestáns vallásosságnak egyik alaptétele. Éppen ezért az egyetemes büntudatot kifejező frázisok mögött nem szükséges valamilyen konkrét vétekre való utalást keresni.”

¹⁴ Zolnai Béla: *Zrínyi világa*. Magyar Szemle, 1938. 7.

¹⁵ A „politikuss” török és a „hős” várvédők képviselte álláspontokról: Klaniczay 1964. 211-212.

¹⁶ Király E.-Kovács S. I. 1983. 140. A *Feszületre* elemzése e közös tanulmányban Király E. munkája.

¹⁷ Vö. Rimay Balassi-epicédiumának eme soraival (Eckhardt-kiad. 1955. 22): „Teremts ismét bennem / Teremtő Istenem, / Tiszta szívet kegyesen, / *Fúdd belém* ismegént, / Hogy nagy szívem szerént / Lelkem igazt szeressen”. Közös bibliai helyet követhetnek (Jób 32:8): „A lélek az emberben és a *Mindenható lehellese*, ami értelmet ad neki...”

¹⁸ Bibl. Zr. 1893. 76: *Az Néhaj Tekintetes es Nágos Vitéz Urnak Giarmati Balasi Bálintnak és nemzetes Rimai Jánosnak Istenes éneki. Parvus libellus*. Szabó Géza véleménye szerint ez a kötet - a címformából ítélve - az *Istenes énekek* váradi kiadása lehet. Mivel ebből nem maradt fenn korai kiadású példány, tartalmára és beosztására a váradi kiadást (kiadásokat) követő későbbi lenyomatokból következtethetünk. Az 1671. évi löcsei kiadás címlapján az áll, hogy „a váradi negyedik editio szerint egynehány új énekkel és imádságokkal kibocsátatott”, ez tehát végső soron az első rendezett váradi kiadásra megy vissza, az összevetéshez ezért használható.

¹⁹ Ferenczi Zoltán: *Rimay János*. Bp. 1911. 22.; Klaniczay 1964. 94-95.

²⁰ Balassi-Rimay 1671. 398. A Szepesi Csombor-párhuzamot lásd már a kritikai kiadásban (Bp. 1968. 100) és *Pannóniából Európába c.* könyvben. Bp. 1975. 240-241.

²¹ Ferenczyff 1635-36 között megjelent bécsi kiadása, 78-82. lap. Kiad. Varjas Béla. Bp. 1941. Vö. még Holl

Béla: *Ferenczffy Lőrinc. Egy magyar könyvnyomtató a XVII. században.* Bp. 1980. 114, 201-202.

²² Balassi-Rimay 1671. 404-407. A strófák itt folyamatos sorokkal szerepelnek. A tagolás a nagybetűs sorkezdetek szerint.

²³ Klaniczay-kiad. I. 1958. 641.

²⁴ Pázmány Péter: *Keresztyéni imádságos könyv.* Bécs, 1665. 318.

²⁵ Király E.-Kovács S. E 1983. 140.

²⁶ Klaniczay-kiad. I. 1958. 604.

²⁷ RMKT XVII. 9. 61, 586.

²⁸ Király E.-Kovács S. I. 1983. 140.

²⁹ Eckhardt Balassi-kiad. I. 1951. 83.

³⁰ Vö. Virágh Sándor: *Bibliai fogalmi szókönyv.* Bp. 1963. 234-235.

³¹ Idézi Heller 1925. 34.

³² Karl Rahner-Herbert Vorgrimler: *Teológiai kyszótár.* Ford Endreffy Zoltán. Bp. 1980. 485-488.

³³ Vö. Uo. 342.; Heller 1925. 34, 31. A bibliai helyeket Virágh S. id. szókönyve nyomán adom: 234, 281-284.

³⁴ Vö. K. Rahner-H. Vorgrimler: *I. m. 273.*; Gecse Gusztáv: *Vallástörténeti kislexikon.* 2., bőv. átdolg. kiad. Bp. 1973. 180.

³⁵ Heller 1925. 36. Heller forráshelypótlása a 12. strófa „Szár az polyva ellen, az kit szél elhordoz” sorhoz: „egybevetendő Jób (XIII. 25) fölajdulásával: »szélhányta levelet akarsz-e rémíteni«, „Még néhány szó a költő Zrínyi Miklósról Magyar Zsidó Szemle, 1925. 163.

³⁶ Ez utóbbira Heller is utal: Uo. 15.

³⁷ Arany 1859. 362.

³⁸ Eckhardt Balassi-kiad. I. 1951. 40. Zrínyi két alkudozó strófájához egyetemi jegyzetében Riedl Frigyes ezt a megjegyzést fűzi (*A magyar irodalom története a XVII. században.* Kiad. Csorna Kálmán. Bp. 1907. 332): „Kissé különös felfogása a vallásnak.”

³⁹ A kép reprodukcióját (16. sz.) és irodalmát (Melczer Tibor, Buzási Enikő) lásd Király E.-Kovács S. I. 1983. 276-277. A festmény leírásában Buzási E. ismertetését és Király E. elemzését követem.

⁴⁰ Kételyeink megfogalmazása előbb idézett könyvünkben: 140-141. Vö. még ItK 1981. 383., 11. sz. kép. Az új kronológiai érvek: Pirmát 1982. 13-14. A szigeti Zrínyi protestáns voltáról Benda Kálmán: *Zrínyi Miklós, a szigetvári hős.* = *Szigetvári Emlékkönyv.* Szerk. Rúzsás Lajos. Bp. 1966. 45. Buzási E. újabban „bécsi (?) festő” XVI. századi alkotásának véli a képet. Vö. *A Magyar Nemzeti Galéria régi gyűjteményei.* Szerk. Mojzer Miklós. Bp. 1984. 125. A találgatások helyett - mint ezt már jeleztem (Népszabadság, 1984. márc. 20.) - alapos elemzésre volna szükség.

⁴¹ Vö. Ovidius: *Metamorphoses*, V. 345-357.

⁴² Még a XIX. század elején is! Vö. Ungvárnémeti Tóth László definíciójával (*Versei.* Pest, 1816. 190): „*Encelád.* Egy a' Jupiterre támadt Gigaszok közül, ki meg győzetvén az Aetna alá *borítottott*, a' hol még most is minden fordulatával tüzet szór, 's földreszketést okoz.”

⁴³ Négyesy-kiad. 1914. 398. Nem hallgathatom el, hogy a *Syrena*-kódexben ez a lap aljára zsúfolt strófa az íródeák keze vonásával íródott. A kódex korrigálása közbeni keletkezés akkor lehetne bizonyos, ha Zrínyi a maga kezével pótolta volna.

⁴⁴ „Búmnak mint hattyúnak, legyen vége vígan” - írta Balassi (Eckhardt-kiad. I. 1951. 81), az ókori-középkori hiedelem szerint célozván ezzel Apollo szent madara, „az öröm és ujjongás énekével” halálba menő hattyú végórájára. (Vö. Eckhardt: Balassi-tan. 1972. 299-300.) Ha ezzel magyarazzuk a *vígan*-t, a *Peroratio* Zrínyi hattyúdala, ami igaz is, amennyiben költészetét a *Syrena*-kötettel bezáróan számítjuk, s a *vígan* - implicite - így arra is utalna: nemcsak katona, költő is volt. (Vö. még Rimay Balassi-epicédiumának eme soraival: „S bár érje halálát / *Vígan* éltem azonnal”; „Tartsa jelül magán / Érte kifolt véretem, / S azzal egybe vegye / Híretem és nevémet, / Hogy mivel tartoztam, / *Vígan* rá osztottam, / Hivén szent Istenemet.” Eckhardt Rimay-kiad. 1955. 12, 16.)

⁴⁵ A *Peroratio* olvasatában csak a *Syrena*-kötetre támaszkodhatunk. Ott *vitéséget* áll, de az értelem a *vitéséget* kívánja. Erre javítok, mint már kiadásában Kazinczy tette.

⁴⁶ *Metamorphoses*, XV. 871-879. Idézi Marót 1958. 57. Hozzáadja Devecseri Gábor fordítását is, amelynek későbbi változatát idézem (Ovidius-Devecseri 1975. 455-456):

Íme, a művem kész, mit sem Jupiter dühödése,

sem tűz, vas, se falánk nagy idő soha nem töröl el már.

Jőjjön a nap, mely csak testem tudhatja jogául,
hogy befejezze bizonytalan éveimet, mikor óhajt:
jobb részemmel amúgyis föl, föl a csillagos égre
érek, örök léthez, s a nevem soha el nem enyészhet.
S merre a római nagy hatalom szétterjed a földön,
olvas a nép és zeng: híremmel minden időkben,
hogya a költőknek nem téved jóslata: élek.

⁴⁷ Lehr Vilmos: *Adalék Zrínyi „Szigeti veszedelmé”-nek forrásaihoz*. EPhK 1891. 972-975.; L. T. Váli 1898. 68-69. Marót 1958. egyik tanulmányt sem tartja számon.

⁴⁸ Heller 1925. 31. (A *Peroratio*-ra nem utal.)

⁴⁹ Lehr V.: *I. m.* 973-974.

⁵⁰ Boccaccio Dante-életrajza pl. kizárólag a költői mű örökkévalóságát magyarázza Ovidius szóban forgó soraival (anélkül, hogy hivatkozna rá): „...a költői műveknek olyan ereje van, hogy azokon sem az irigység tüze, sem a mindent megemésztő véghetetlen hosszú idő villáma nem foghat, azokat soha le nem döntheti...” Giovanni Boccaccio: *Dante élete*, cap. XXIV. Ford. Füsi József. Bp. 1979. 44.

⁵¹ Vö. Marót 1958. 57: „A nagyszerű »Berekesztés« az eposz végén”; Falus Róbert: *Az antik világ irodalmi*. Bp. 1976. 574: „Az epikus fenséget sugallja már a bevezető fohász, majd a költemény örök hírnevet jósoló befejezése, a halhatatlanság horatiusi stílusú megjósolása, mely epikus formában majd Zrínyi eposzának zárósoraiban is gyönyörűen visszhangzik.” Greksa Kázmér 1889-ben még Horatius „Exegi monumentum aere perennius”-ával magyarázta a *Peroratio*-t; ennek már Lehr V. ellentmond: *I. m.* 974-975.

⁵² A *Vitéz hadnagy* 4. discursusából: Klaniczay-kiad. I. 1958. 448.

⁵³ Az epigrammatikus szerkesztésmód tekintetében a *Peroratio* előzményeként az V. ének olyan lírai elemekkel teli, szinte önálló egységként elkülöníthető strófái érdemelnek figyelmet, mint Zrínyi beszédéből a 23-24-25., a 27-28., a 34. Az V. énekben tömör, epigrammatikus jellemzéseit kapjuk az eposz hőseinek is; nevüket, kiemelt egyetlen jelzőjükkel együtt, Zrínyi a *Syrena*-kódex margóján is szerepelteti (pl. *Vitéz Farkasics, Szép Juranics, Kegyetlen Radován, Rettenetes Stipdn Golemi* stb.). A *Peroratio*-val való összefüggései miatt alaposabb vizsgálatot érdemel az eposz IX. éneke is. A Juranics és Radivoj epizódját elbeszélő IX. ének líraisága különösen erőteljes, s párhuzamba állítható mind az V. énekkel, mind a *Peroratio* vallomásával:

Előbb elfogy éltém, *oh erős vitézek*,
Hogysém kimondhassam kegyelmét Istennek.
Most sem hágy el nagy hatalmu keze tiktek:
Ti is ő szent nevéjért serénkedjetek.

Mindenfelől ránk néz *az nagy keresztyénség*,
Mi vitéz kezünkön van minden remétség;
Soha még mireánk nem jött rut szégyenség;
Azért rakva hírünkkel föld, tenger és ég.

Mostan megnevelnünk kell az mi hírünket,
Avagy tisztességgel végeznünk éltünket;
El nem rontja üdő cselekedetünket,
Valamíg világ lesz, és lát ember eget.
(V. 23-25.)

O, áldott, o, boldog, *o, erős vitézek!*
Ha mit az én magyar verseim tehetnek,
Soha ti dicséretre méltó híretek
Meg nem hal, míg folynak alá sebes vizek.

Mig az nap meg nem áll, míg az magyar nemzet
Karddal oltalmazza *az keresztyény hitet*,

Élni fog nevetek; ti pedig az Istent
Örök boldogságban mostan dicséritek.
(IX. 77-78.)

*

Mindenképpen emberek s vitézek legyünk,
Ugy marad meg örökkén az mi szép hírünk.
(V. 34.)

De ad az jó hir-név nekünk erre szüvet,
Mellyet irigy üdő tőlünk el nem vehet...
(IX. 38.)

Vessük össze most külön az V., a IX. ének és a *Peroratio* e három helyét; genetikus összefüggésük nyilvánvaló:

El nem rontja üdő cselekedetünket
(V. 25.)

*

Mellyet irigy üdő tőlünk el nem vehet
(IX. 38.)

*

Melyet irigy üdő, sem tűz el nem bonthat,
Sem az ég haragja, sem vas el nem ronthat
(Per. 1.)

De a *Peroratio* felé mutatnak a IX. ének olyan kifejezései, motívumai is, mint (8): „Egyszersmind ránk *burit* veszélyt s ártó habot”; (22): „Éltemet halállal én is megcserélem, / Mikor hozzá adatik Örök jó hirem”; (57): „*Véghez ment*, Juranics, mi minden szándékunk”; (92): „Én meztelen lélek, töröknél van *testem*” A IX. ének erős líraiságának, a *Peroratio*-val való összefüggéseinek megint az átélés, a szubjektív hitel a magyarázata. Az ének elején Zrínyi a kanizsai török támadására céloz. E harcba bocsátkozva azzal a lehetőséggel is számolnia kellett, hogy ugyanaz várhat rá, mint Juranicsra és Radivojra; ezért képes átélni oly intenzív azonosulással tragikus sorsukat. „Engemet pedig, *midőn irom ezeket*, / Márs haragos dobja s trombita felzörget” - céloz Zrínyi a IX. ének 3. szakaszában megzavart *eposzírói* foglalatosságára. A 77. strófában pedig a *lírikus is* megszólal; a *Peroratio* „De híreket nemcsak keresem pennámmal” vallomása itt így előlegeződik:

O, áldott, o boldog, o, erős vitézek!
Ha mit az én magyar verseim tehetnek,
Soha ti dicséretre méltó híretek
Meg nem hal, míg folynak alá sebes vizek.

Fenti fejtegetéseimet szándékosan szorítottam jegyzetbe. A bővebb kifejtés az eposz líraiságáról szólva végzendő el.